

*Т. Черниш, докт. філол. наук, проф.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

МОВНА ОСОБИСТІТЬ І МОВНА БІОГРАФІЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ВИСВІТЛЕННІ ПШЕМИСЛАВА ЗВОЛІНСЬКОГО

Аналізуючи працю Пшемислава Зволінського "Мовна біографія" Тараса Шевченка", авторка висвітлює внесок польського лінгвіста в дослідження мовної особистості великого Кобзаря.

***Ключові слова:** Тарас Шевченко, Пшемислав Зволінський, мовна біографія, мова художньої літератури.*

Тема "Тарас Шевченко і мова (мови)" була і залишається актуальною для філологів-дослідників творчості великого Кобзаря. Завданням нашої розвідки є аналіз висвітлення мовної особистості Тараса Шевченка польським мовознавцем-україністом Пшемиславом Зволінським у його праці "Мовна біографія Тараса Шевченка" [5].

Хто ж такий Пшемислав Зволінський? У контексті нинішнього ювілею знаменною чи принаймні вартою згадки видається обставина, що цей рік є ювілейним і для цього польського вченого: видатний польський мовознавець Пшемислав Зволінський народився на сто років пізніше за Шевченка, у 1914 р. Він був львів'янином за походженням (народився, правда, у поїзді, у якому його мати тікала від росіян) і також за освітою, як середньою, так і вищою (серед його учителів в університеті Яна-Казимира були і Є. Курилович, і Г. Гертнер, і Ян Янів, і В. Ташицький). Як наукова кар'єра, так і лінгвістичні інтереси Зволінського були нерозривно пов'язані з лінгвоукраїністикою; показово, що цьому вченому присвячена окрема стаття в Енциклопедії української мови (а також і в Енциклопедії науки про польську мову) [1; 3; 4]. Хоча, як зазначає Ст. Урбанчик, україністом він став досить несподівано для самого себе (очевидно, у силу тодішніх політичних обставин): почавши як викладач польської мови в університетах Вроцлава і Торуня, потім, переїхавши до Кракова, він був ад'юнктом на кафедрі старопольської філології і брав також участь в укладанні Словника польської мови 16 ст. і Словника старопольських особових назв [3, 2-3]. Але вже в 1953 р. його було призначено керівником відділення української філології Варшавського університету, де він залишався до 1968 р. Крім того, з 1957 по той же 1968 р. він керував лабораторією (працовнею) української філології Польської академії наук. Не стало його 1981 р. Серед бібліографії численних наукових праць проф. Пшемислава Зволінського можна назвати низку позицій, пов'язаних із вивченням української мови: це,

серед інших, такі праці, як "Розвиток української мови у період 14–18 ст." (1957 р.), цикл монографій, присвячених мові творів І. Котляревського ("Мовна біографія Івана Котляревського" (1970 р.), "Котляревсціана", т. 1 вийшов 1971 р., другий – 1980 р.). У співавторстві з Тадеушем Лером-Сплавінським і Станіславом Грабцем він створив "Нарис з історії української мови" (1956 р.), і з тим же Грабцем він був редактором "Українсько-польського словника" (1957 р.). Його перу належить розвідка "Іван Франко як мовознавець" (1958 р.), "Погляди європейських граматистів 14–19 ст. на українську та білоруську мови" (1968 р.). Праця, про яку в нас мова, "Мовна біографія Тараса Шевченка" („Życiorys językowy" Tarasa Szewczenki) вийшла ювілейного 1964 р. в часописі "Slavia Orientalis" (том XIII). Є підстави вважати, що польський учений у теоретичному та методологічному плані був добре підготовлений до діяльності на ниві лінгвоукраїністики, конкретніше, історії української літературної мови досвідом своєї попередньої дослідницької діяльності, пов'язаної з поглибленим вивченням історії польської літературної мови, а також мови видатних представників польської літератури (таких, як М.Рей, Я.Кохановський, М. Бельський).

Про ставлення польського лінгвіста до творчості й особистості Кобзаря красномовно свідчить самий початок цієї розвідки: "Не підлягає жодному сумніву, що Шевченко був майстром слова і, в порівнянні зі здобутками своїх попередників, підніс рівень української поетичної мови на недосяжну для них височину, він став геніальним співтворцем української літературної мови і справив величезний вплив на своїх наступників" [5, 383]. Там же автор визначає, що ювілей ставить перед мовознавцями-істориками мови двоїсте завдання: по-перше, це аналіз із нових позицій мови творів Шевченка, а по-друге, це дослідження тієї ролі, яку Шевченко відіграв у розвитку української мови.

Зі статті видно, що польський автор був добре і навіть вичерпно обізнаний із тодішньою українською (і так само і польською) лінгвістичною шевченкіаною (як теж і теоретико-методологічною проблематикою дослідження мови і стилю знакових для національної літератури постатей і польським досвідом у цій галузі). Так, П. Зволінський погоджується із твердженням П. П. Плюща щодо актуальних завдань у цій галузі (укладення словника мови Т. Шевченка і факсимільне видання його текстів – таке необхідне для встановлення, реконструкції особливостей орфографії і фонетики Кобзаря, а далі – інвентарно-описова характеристика мови Шевченка на всіх її рівнях, з кінцевою метою – створення синтетичної монографії, присвяченої мові Шевченка. Але він також формулює і додаткові завдання в цій галузі: 1. опрацювання мови як попередників, так і наступників, особливо ж

наслідувачів, що дасть уявлення про оригінальність мови Шевченка; 2. реконструкція тодішнього діалектного середовища, що дозволило б аргументовано довести твердження – на думку Зволінського, правильного, але на той час швидше інтуїтивно переконливого – про полідіалектну, загальноукраїнську ґенезу авторської мови Шевченка. І далі польський мовознавець, не претендуючи на вичерпний критичний огляд уже зробленого в цій царині, обмежується розглядом кількох питань, які входять до кола цієї проблематики. А наскрізним для нього тут є поняття і проблема "мовної біографії". Відповідний термін (*życiorys językowy*) автор упроваджує як позначення сукупності відомостей, істотних для розуміння специфіки мови певного автора: сюди стосуються дані про діалектне середовище його походження, про його освіту, знання інших мов, культурні, передовсім літературні контакти тощо. Термін *мовна біографія* видається П. Зволінському більш доречним, ніж, на його думку, менш природний, хоча часом і вживаний термін *мовний родовід* (*rodowód językowy*). І далі Зволінський і дає дуже стислий, а водночас ґрунтовний нарис дитячих і юнацьких літ Шевченка, ареально-діалектну характеристику місцевості, звідки Шевченко родом, його перші контакти з церковно-слов'янською мовою. І принагідно він порушує питання про українську вимову текстів цією мовою, надаючи докази того, що Шевченко вимовляв ці тексти саме по-своєму, з власне українськими рефлексами *ятя* тощо. Разом із цим, він звертається і до проблеми амбівалентності семантико-стилістичних функцій слов'янізмів у Шевченка.

У зв'язку із від'їздом Т. Шевченка до Вільна у 1829 р. П. Зволінський наводить конкретні дати його подальших повернень на батьківщину і доходить такого висновку: "...усвідомлення того факту, що Шевченко з 47 років свого життя провів в Україні неповних 18, а перед виходом "Кобзаря" і "Гайдамаків" узагалі лише 15, – це має викликати захоплення генієм поета, який, без вишколу рідною мовою і відірваний від своїх питомих мовних коренів, зумів стати майстром українського слова, створивши епоху в літературі своєї країни" [5, 388].

Через переїзд Т. Шевченка до Вільна польський учений порушує і проблему ролі польської мови у мовній біографії поета, зокрема питання, чи відбилося знання цієї мови Кобзарем у його творчості, а якщо так, то в який спосіб і якою мірою. Отже, так, відбилося, причому не лише у вигляді цитат на кшталт "Не позвалям" чи "Панна покойова", "Слово хонору, дарма праца" тощо, і не лише у вигляді лексичних полонізмів, чи то індивідуально авторських, чи загальноновживаних. Натомість увагу польського дослідника привертає слово *передмова*, що його Шевченко вперше вжив 1841 р. у післямові до "Гайдамаків", – післямові, що її сам поет іронічно назвав

передмовою – словом польського походження (пор. пол. *przedmowa*) – на думку цитованого автором українського джерела (Історія української літератури, 1954 р., т. 1) – це єдиний неологізм Шевченка, який увійшов до української літературної мови. Він також згадує тут і лексему *передслово*, також Шевченків неологізм, але рідкоживаний – українізований відповідник старослов'янського *предисловіе*.

Повертаючись до польськомовних цитат у Т. Шевченка, відзначимо, що П.Зволінський ніяк не коментує фрагмент із "Гайдамаків" (розділ "Конфедерати") "My żyjemy, my żyjemy, Polska nie zginęła" – а на коментар тут заслуговує те, що це – не цитата, принаймні не просто цитата: у жодному нам відомому варіанті цього польського твору, який згодом став національним гімном Польщі, таких слів немає, хоча ясно, що цей фрагмент спирається саме на текст Мазурки Домбровського 1791 р. Додамо, що це конкретне питання не висвітлюється і в коментарях до всіх видань творів Т. Шевченка.

Щодо рівня володіння Т. Шевченком польською мовою згадаємо, що, за свідченням сучасників, він нею вільно розмовляв і читав, причому, як зазначає О. Б. Ткаченко, ця мова була для нього "не тільки важливим засобом безпосереднього знайомства з польською літературою та історією, пов'язаною з історією України, зокрема часами гайдамаччини, а також, поряд із російською, одним із засобів ознайомлення із світовою літературою. Так, за свідченням О. С. Афанасьєва-Чужбинського, з особливою силою велич Байрона Шевченко відчув саме в польських перекладах А. Міцкевича" [2, 8]. Водночас поет не наважувався писати польською, відповідаючи на листи до нього від поляків "своїм напівросійським, а напівукраїнським язиком" [2, 8].

Переїзд Т. Шевченка, разом із Енгельгардтом, до Санкт-Петербургу дає привід порушити і наступну тему: "Шевченко і російська мова". Тут П. Зволінський наголошує на досконалому володінні Шевченком російською мовою. Так само, на думку автора, Шевченко високо професійно володів також і російським віршуванням (на думку польського дослідника, протилежна оцінка самого Шевченка є лише свідченням його скромності). Учений звертає увагу на те, що в текстах Кобзаря зафіксована і так звана *chachłacka mieszanina ukraińsko-rosyjska*, що її вживали петербурзькі "землячки". А водночас у власній мові поета, так довго відірваного від рідної землі, – Зволінський це спеціально підкреслює, – росіянізмів практично немає (винятком тут є *луна червона побіліла* поряд із *червоний діжою місяць сходить* у "Марині").

П. Зволінський принагідно ставить питання, а чи не був Шевченко взагалі білінгвом. О. Б. Ткаченко, який присвятив проблемі володіння Кобзарем мовами окрему розвідку [2], позитивно відповідає на це питання, наголошуючи водночас, що

мовна особистість Шевченка поєднувала в собі два різновиди двомовності, внутрішню і зовнішню. Зовнішнім білінгвом поет був, коли використовував цю мову для "зовнішнього" спілкування з її носіями, натомість російською він писав і художні твори, а також і найінтимніше у своєму спадку, свій "Щоденник", і це вже свідчить про його внутрішню двомовність. Причиною цього є те, що можливості тодішньої української літературної мови, для розвитку якої він так багато зробив, були для нього недостатні, що і дає підстави окреслити його як українського письменника, котрий писав і російською мовою [2, 9]. Але в інших випадках (таких, як незакінчена драма "Никита Гайдай" і поема "Слепая"), на думку автора, міг відіграти свою роль і чинник адресата: потреба донести свої думки і почуття до денаціоналізованих земляків [тж].

Говорячи про стосунок Шевченкової мови до інших, зокрема східних, мов, з якими Кобзар стикався у своєму житті, причому через посередництво російської мови, П. Зволінський розглядає сюжет, пов'язаний із неясною назвою дерева *сингіч агач* у поезії "У Бога за дверми лежала сокира...". Тут польський автор покликається на посмертно видану розвідку Яна Янова "Походження слова *сингіч агач* в поезії Тараса Шевченка (про орієнтальні впливи на українську мову)". Проф. Янів пов'язував цей вираз із підписом під аквареллю Шевченка, створеною 1848 р. за кілька місяців після вірша. Отже, підпис під малюнком Я. Янів витлумачує як передачу казахського *джангіз агач* "Самотнє дерево", а видозміну цього ж виразу у вірші – тим, що там виступає його варіант, русифікований під впливом норм російської фонетики. На жаль, і в останньому академічному зібранні творів Т. Шевченка немає покликання на цю розвідку проф. Янова.

Що ж до інших мов, то П. Зволінський згадує те, що Шевченко мав нагоду познайомитися із білоруською мовою, спершу у Вільні та, переїжджаючи через Білорусь, на шляху до Санкт-Петербургу, а потім, уже завдяки спілкуванню з білоруським поетом Я. Барщевським і його молодими земляками. Польський лінгвіст згадує також факт вивчення Шевченком французької мови. Про знання поетом цієї європейської мови, на думку О. Б. Ткаченка, свідчать відповідні слова й вирази у його писаннях, і то з періоду заслання, коли використовувати їх Кобзар міг лише з пам'яті [2, 4]. Варто додати, що цей український дослідник вважає за безсумнівне також і те, що Т. Шевченко був тією чи іншою мірою обізнаним і з італійською мовою – передовсім як студент Академії художеств, який пристрасно мріяв про подорож до Італії і принаймні чотири рази готувався вирушити до цієї країни. Італійські слова, що трапляються в його російськомовних творах і листах, мають відповідний професійний характер: *sepia di Roma*, *acwa-tinta* (з w

замість **v**, можливо, під впливом польської графіки). О. Б. Ткаченко наводить також аргументи на користь того, що Шевченко міг певною мірою володіти і німецькою мовою, з якою він мав нагоду стикатися завдяки К. Брюллову і В. Штернбергу. Крім того, знання цієї мови було необхідним молодому Шевченкові, коли він планував відвідати Данію і Швецію [2, 6–7].

Нам залишилося згадати ще два сюжети з порушених Пшемиславом Зволінським. Перший із них – це поетична мова Шевченка у ретроспективі, тобто стосовно його попередників в українській літературі. Тут варто відзначити такі дві думки польського вченого. По-перше, з його погляду, Шевченко нічого не взяв від українських письменників старшого покоління – ані І. Котляревський, ані Г. Квітка-Основ'яненко, при всій його повазі і навіть пієтету до них, не стали для нього взірцем художньої мови (хіба що П. Гулак-Артемівський у своїх баладах і переспівах псалмів). Тут відіграла роль засаднича різниця в їхньому походженні: "етнографізм", властивий їм, тобто описи звичаїв, одягу, обрядів тощо, був Шевченкові чужий у силу різниці в точці зору сприйняття цих реалій. Для них такі реалії асоціювалися із сентиментальним баченням минулих "добрих часів", натомість для Кобзаря все це було власним, аж надто добре знайомим середовищем. Натомість безсумнівним є творче засвоєння і розвиток Шевченком народно-поетичної традиції, українських пісень і дум. П. Зволінський при цьому підкреслює, що це було не "рабське" копіювання, а власне саме креативне художнє переосмислення, що значно ускладнює аналіз поетичної мови Тараса в цьому плані.

П. Зволінський розглядає також Шевченків поетичний ідіолект у перспективному плані, щодо вживаності його цитат як крилатих слів, причому як у їх власному сенсі, так і в жартівливому дусі, що, на думку польського лінгвіста, особливо свідчить про їх популярність. Але ось які приклади він при цьому наводить: "І тут, і всюди – скрізь погано", "Було колись на Україні", "А правда наша п'яна спить", "І неситий не виоре на дні моря поле". Коментарі тут, як кажуть, зайві, підбірка недвозначно вказує на ті сторони колишнього радянського життя, для змалювання яких пересічний український мовець використовує шевченкові цитати.

Підбиваючи підсумки нашого розгляду розвідки Пшемислава Зволінського, вкажемо на таке. З одного боку, польська лінгвістична україністика, польське шевченкознавство були підготовлені до зустрічі з феноменом Кобзаря: адже польська література теж мала свого національного пророка, і то навіть не одного, а трьох (Адам Міцкевич, Юліуш Словацький, Зигмунт Красинський), тут також існував і досвід вивчення їх творчості, і художньої мови. Водночас знайомство із працею Зволінського дає підстави твердити не лише

про його високу фахову кваліфікацію, а і про безсумнівний щирий інтерес і безперечну глибоку повагу до Тараса Шевченка – як особистості і як майстра слова. Обидві ці обставини і стали запорукою сталої наукової цінності цієї праці польського дослідника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лукінова Т. Б. Зволінський Пшемислав // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 185.
2. Ткаченко О. Б. Шевченко і мови // Мовознавство. – 1989. – № 4. – С. 4–9.
3. Urbańczyk Stanisław. Przemysław Zwoliński // Język Polski. – 1983. – LXIII. – № 1-2. – S. 1–4.
4. Urbańczyk Stanisław. Zwoliński Przemysław // Encyklopedia wiedzy o języku polskim / Pod red. St. Urbańczyka. – Wrocław etc.: Ossolineum, 1978. – S. 409.
5. Zwoliński Przemysław. „Życiorys językowy” Tarasa Szewczeni // Slavia Orientalis. – 1964. – XIII. – S. 383–393.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Черныш Т.

Языковая личность и языковая биография Тараса Шевченко в освещении Пшемыслава Зволинского

Анализируя работу П. Зволинского "Языковая биография" Тараса Шевченко", автор освещает вклад польского лингвиста в исследование языковой личности великого Кобзаря.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, Пшемислав Зволинский, языковая биография, язык художественной литературы.

Chernysh T.

Linguistic personality and linguistic biography of Taras Shevchenko in Przemysław Zwoliński's interpretation

The author analyzes Przemysław Zwoliński's work „The linguistic biography of Taras Shevchenko” and elucidates the contribution of the Polish linguist to the study of the linguistic personality of the great Ukrainian poet.

Key words: Taras Shevchenko, Przemysław Zwoliński, linguistic biography, artistic language.

УДК 821.161.2 Шевченко Т.

*Н. Резніченко, канд. філол. наук, асист.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК ТАРАСА ШЕВЧЕНКО У СФЕРІ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ДІТЕЙ

У статті розглянуто твори Тараса Шевченка для дітей, які розширюють уявлення дітей про природу, вчать естетично сприймати навколишню дійсність, забагачують внутрішній світ дитини й розвивають поетичне мислення.

Ключові слова: література для дітей, пейзажна лірика, ліризм, психологія дитини, ліричний герой, автобіографізм.